

INTERVJU

Mark Lipoveckij/Mark Lipovetsky

TRIKSTER KAO JUNAK I KULTURNI FENOMEN

Povod razgovoru za časopis *Umjetnost riječi* s Markom Lipoveckim njegov je rad na knjizi posvećenoj triksteru (u našoj terminologiji uobičajeno – hohštapler, varalica). U posljednje vrijeme trikster izaziva interes mnogih istraživača u Rusiji. Možemo izdvojiti knjigu N. Kovtun *Trikster kao junak našeg doba (Trikster kak geroy našego vremeni, Moskva, 2022)* ili primjerice članak I. A. Šahova “Trikster kao čimbenik socijalne transformacije društva” (“Trikster kak faktor social’noj transformacii obščestva”, 2022) te I. E. Kornilove i A. S. Kiznecova “Arhetip komunikacije: lik trikstera u suvremenim medijima” (“Arhetip kommunikacii: obraz trikstera v sovremennyh mass media”, 2022) i sl. Poznati književni teoretičar, kritičar i profesor na Sveučilištu Columbia Mark Lipoveckij (Mark Lipovetsky) objavio je nekoliko članaka posvećenih problemu trikstera, primjerice “Trikster i ‘zatvoreno društvo’”, objavljen u moskovskom časopisu *NLO* 2009, ili onaj najnoviji, “Teorija trikstera”, izašao u jubilarnom, 100. broju časopisa *Zbornik za slavistiku Matice srpske* 2021. godine.

83

MARK LIPOVECKIJ profesor je na Katedri za slavenske jezike Sveučilišta Columbia u New Yorku. Njegovi istraživački interesi vrlo su raznoliki i uključuju ruski postmodernizam, Novu dramu, trikstera u sovjetskoj književnosti i na filmu, sovjetsku *underground* kulturu, kao i različite aspekte postsovjetske kulture. Autor je

dvadeset knjiga i više stotina članaka. Urednik je i suurednik dvadeset zbornika o ruskoj književnosti i kulturi 20. i 21. stoljeća, u što valja uključiti i zbornik radova o Vladimiru Sorokinu (“*To su samo slova na papiru...*” / “*Éto tol’ko bukvy na bumage...*”/, ur. E. Dobrenko, I. Kalinin, M. Lipoveckij, 2018). Od knjiga izdva-

jamo *Čari ciničnog uma: Transformacije tropa trikstera u sovjetskoj i postsovjetskoj kulturi* (*Charms of Cynical Reason: The Transformations of the Trickster Trope in Soviet and Post-Soviet Culture*, 2011) i *Postmoderne krize: od Lolite do Pussy Riot* (*Postmodern Crises: From Lolita to Pussy Riot*, 2017). Godine 2022. objavio je monografiju *A Guerilla Logos: The Project of Dmitry Aleksandrovich Prigov* u suautorstvu s Il'jom Kukulinom, a urednik je i petosveščane knjige djela Dmitrija Prigova koju priprema moskovski izdavač NLO. Dobitnik je nagrade Američkog udruženja predavača slavenskih i istočnoeuropskih jezika (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages) za izuzetan doprinos radu (2014) i nagrade Andrej Belyj (2019) za razvoj književnosti. Na Sveučilištu Columbia vodi program suvremene kulture, što uključuje razgovore, predavanja i simpozije o najvažnijim aspektima suvremene kulture ruskoga jezičnog područja.

Umjetnost riječi: Počnimo od samog početka. Postoji li folklorni model trikstera i kakvi se tradicionalni triksteri mogu uočiti u europskoj književnosti i kulturi?

Mark Lipoveckij: Trikster je jedan od najstarijih fenomena ili pojavnih oblika u različitim kulturama. Fenomeni poput trikstera pojavljuju se neovisno jedni o drugima u cijelom svijetu i u svim vremenima. Pozivajući se na postojeća istraživanja, postavlja se pitanje u čemu je filozofska uloga trikstera? Mađarski teoretičar Károly Kerényi, jedan od prvih koji su proučavali trikstera, piše da je triksterova uloga da izaziva kaos u kulturi, jer razotkriva apsurdne postupke, lomi i ruši. Istodobno, trikster je jedno od najpostojanijih utjelovljenja onoga što se u tradicionalnoj kulturi naziva "samovolja", a u suvremenoj se imenuje kao "sloboda". Naravno, govorimo o ranom utjelovljenju slobode, slobode koja je s jedne strane destruktivna, a s druge konstruktivna. To je sloboda koja narušava i transformira velike projekte, što vodi do nepredvidivih učinaka. Trikster ima ulogu dvojnika kulturnog, etabliranog junaka, dvojnika Boga.

Postoji, naravno, mnoštvo različitosti. Budući da trikster postoji svugdje, zadobiva različite kulturne oblike tijekom evolucije i utječe na razvoj različitih kulturnih tipova. Postoji primjerice karnevalski klaun, budala. Kod potonjeg mislim na folklornu budalu, kakav je primjerice Ivica-budalica (rus. *Ivan-durak*), a riječ je zapravo o prostaku. Postoji, nadalje, *jurodivi*, kojega su u narodu često nazivali budalom (engl. *Holy Fool*), postoji lakrdijaš, zabavljač (rus. *šut*), on je pak budala "na ugovor". To je jedna strana. Druga se strana oformila u novije doba. Glavnu ulogu u njoj igra lopov, skitnica i pustolov – pikaro. Pikaro je zapravo prvi socijalno motivirani trikster. Naravno da i kod varalice, prevaranta, skitnice toga tipa govorimo o različitim varijacijama i podtipovima kao što su, primjerice, avanturist, Don Juan, samozvanac, lupež i dr. Riječ je doista o ogromnom spektru

podtipova. Ako pak govorimo o književnosti, tada je primarno riječ o varalici. Folklor je vrlo bogat takvim tipovima, poglavito u pustolovnom žanru, komičnom epu i sl. Novovjekovna književnost počinje pustolovnim romanom, ali možemo pratiti nasljeđe komedije *dell'arte* kod Goldonija, zatim Figara, koji je također klasični primjer trikstera. Svi se oni mijenjaju i prilagođavaju svome vremenu. U istočnoslavenskoj književnosti triksteri se pojavljuju i prije, ne tek u 19. stoljeću, primjerice Frol Skobeev. Ruski pisci Vasilij Narežnyj i Faddej Bulgarin odigrali su veliku ulogu u razvoju toga žanra. Nastupa zatim devetnaestostoljetna književnost s Gogoljem. Trikster živi u svakom njegovu djelu. To je vrag u *Večerima u zaselku kraj Dikan'ke*, Hlestakov u *Revizoru*, Čičikov u *Mrtvim dušama* kao monumentalni portret lupeža i trikstera. Upravo je Čičikov prekretnica u ruskoj književnosti. Od Čičikova govorimo o suvremenom junaku, jer on je čovjek bez obitelji, sam je, sve postiže svojim ciničnim umom; pravi je kapitalistički junak. Kada se piše o europskom varalici, o junaku kojega zovemo pikaro i njegovim nasljednicima, obično na umu imamo Čičikova kao modernog junaka. Taj lupež sve postiže znanjem, spretnošću, okretnošću, on je čovjek bez morala, cinik. Ipak, koliko god prigovarali Gogolju da je sklon svome junaku, on prema njemu zapravo ne gaji veliku ljubav. Sjetimo se posljednjeg poglavlja prvoga sveska *Mrtvih duša* u kojemu čitamo znamenitu frazu: "Vrijeme je da napokon upregnemo i hulju. Upregnimo dakle hulju!"¹ Znači, Čičikov je podlac i hulja, premda je virtuoz i zapravo prekrasan u svojoj triksterskoj veličini.

Ako pomnije promotrimo poznate tekstove, vidjet ćemo da su lupeži opisani prilično negativno. Pogledajte Tolstojev *Rat i mir*. Ondje je trikster Dolohov. Kod Dostoevskog je to Svidrigajlov, ili pak Fëdor Pavlovič Karamazov, ili Smerdjakov, u *Bjesovima* pak Petar Verhovenskij. Roman *Bjesovi*, važno je spomenuti, ulazi u spektar antinihilističkih romana u kojima se revolucionari prikazuju kao lupeži ne bi li se prikazali kao vrlo opasni ljudi. Ta se tradicija negativnog niza čvrsto ukorijenila u ruskoj kulturi. Teško je naći tekst u kojemu su triksteri prikazani ako ne pozitivno, onda barem ambivalentno. Svi su vrlo negativni.

Umjetnost riječi: Upravo ste spomenuli tu važnu riječ: ambivalentnost. Trikster možemo shvatiti kao utjelovljenje ambivalentnosti, odnosno kao spoj kaosa i slobode. Može li se govoriti i o "merkurijanstvu" trikstera, kako navode neki istraživači?

Mark Lipoveckij: Hermes i Merkur prvi su triksteri u europskoj kulturi, to je točno. Kao, uostalom, i Prometej.

¹ Cit. prema prijevodu Z. Crnkovića, u: N. V. Gogolj, *Mrtve duše*. Zagreb: Globus media, 2004: 185.

Umjetnost riječi: Kako povijest trikstera teče dalje, u 20. stoljeću?

Mark Lipoveckij: Sva se ta povijest s negativnim odnosom prema triksteru mijenja nakon 1917. godine. Kod najsnažnijih predstavnika književnosti 20. stoljeća prikazan je s velikom simpatijom. Premda postoji mnoštvo trikstera prikazanih negativno, njih ne pamtimo. Ali zato pamtimo Benju Krika Isaaka Babelja, Ivana Babičeva Jurija Oleše, Ostapa Bendera, naravno, i junake Aleškovskog, vojnika Čonkina, Hulija Hurenita Il'je Ėrenburga i niz drugih trikstera iz vremena sovjetske kulture. Neki od njih stoje bliže skupini lakrdijaša, drugi prevaranata. Ali svi su raznoliki junaci, kako pokušavam dokazati u knjizi koju pišem. Oni čine različite moderne alternative sovjetskom projektu i to pokazuju čisto performativno, svojim ponašanjem, ponekad i govorom. Dobro se to daje primijetiti u romanu *Zavist* Jurija Oleše. Zanimljiv je junak Babeljevih priča Benja Krik kada predlaže osnivanje gangsterske republike i sam se pojavljuje kao novi mesija. A tu je i Ostap Bender. Postavlja se pitanje zašto je takav lupež postao popularan? Zato što se odmiče od sovjetskog jezika, sovjetskog projekta, od takvog načina mišljenja. On je predstavnik alternativnog mentaliteta, premda ne volim tu riječ. U cijelosti se želi odmaknuti od sovjetskog svijeta.

86

Umjetnost riječi: U tekstu "Teorija trikstera" razvijate zanimljivu misao o triksteru kao najstarijoj metafori stvaralačkih mogućnosti jezika. Kako to objasniti?

Mark Lipoveckij: Nema sumnje da je trikster u najstarijim tekstovima pravi majstor riječi. On ima vlast nad narativom, zna započeti razgovor, stvarati iluzije, verbalno manipulirati, igrati se riječima. Riječju, on je majstor jezika. On pokazuje da je ono što zamišljamo kao jednom i zasvagda esencijalno zapravo produkt jezika. On je stoga prvi konstruktivist. Podriva esencijalno značenje, jer sve s čime imamo posla jest produkt naše svijesti, našega jezika. Stoga govori kroz šalu i igru. Trikster je prototip modernističkoga umjetnika. Mnogi su umjetnici svojim stilom vodili ili vode triksterski život. Jedan je od boljih primjera Nabokov. On je trikster stilizator i želi obmanuti čitatelja. S druge strane – to su avangardistički tekstovi, nisu nužno zaigrani, no samo ponašanje, životni i stvaralački performans koji umjetnik stvara obojeni su hohštaplarskim motivima. Sjetimo se Salvadora Dalija ili Andyja Warhola. U ruskoj kulturi taj je tip važan za *underground*. Triksterski život i stvaralaštvo u *undergroundu* su umnogome programske. Postoje različite triksterske strategije *undergrounda*, npr. Abram Terc (Andrej Sinjavskij) triksterska je maska. Prigov je također dobar primjer, jer je za njega trikster programska diskurzivna maska. U svakodnevnom životu razlikuje se od fantastičnog subjekta.

Venedikt Erofeev odvađa se kao pisac, a Venička Erofeev kao junak. Slično je kod nešto manje poznatog pisca *undergrounda* Sergeja Čudakova.

Umjetnost riječi: Vas, koliko mogu primijetiti, zanimaju modifikacije i transformacije prvotnoga “genetskog koda” koji kreće od triksterskog mita pa sve do tropa trikstera, kako ste ga Vi nazvali. Je li “trop trikstera” zapravo arhetip trikstera?

Mark Lipoveckij: Ne volim riječ “arhetip”. Ona nas vodi prema Jungu. Više mi se sviđa termin koji su ponudili kolege, rumunjski znanstvenici u nedavno objavljenoj knjizi koja se zove *Theory in the “Post” Era* (ur. Ch. Moraru). Riječ je o zborniku u kojemu se nalazi članak “Anarchetype: Reading Aesthetic Form after ‘Structure’” koji je napisala Corin Braga. U njemu autorica uvodi termin “anarchetype” kao hibrid anarhizma i arhetipa. Takav mi se termin više sviđa, jer je i trikster takav. Trikster je gipka forma koja podriđa sve strukture. Vrlo sam zahvalan autorici na tom terminu. Nastojat ću ga uključiti u “triksterski život” o kojemu pišem.

Umjetnost riječi: Vragolan, lakrdijaš, skomoroh, klaun... obnavljaju forme tradicionalnoga triksterskog mita. Uklapa li se Joker u taj niz? Mislim pritom na junaka filma Todda Phillipsea. Ili Anonymous (tj. maska Guya Fawkesa poznata iz filma *V for Vendetta*)?

Mark Lipoveckij: Da, naravno. Možemo ih nazvati triksterima. S jedne strane, Joker je dobar primjer, kao i maska Anonymousa, posebno potonji kao maska protesta. U Rusiji smo to vidjeli na primjeru Pussy Riot. To je također maska, forma političkog protesta, jedan u mnoštvu takvih fenomena. Čini mi se da je i Laibach također takav tip. S druge pak strane, ako govorimo o maskama takvog tipa, možemo zaključiti da vlast instrumentalizira triksterstvo. Triksterskim strategijama koristio se Donald Trump, različiti populist, uglavnom desni populist u cijelom svijetu, Putinova vlada i Putin sam pretvorili su estetiku triksterstva u totalni cinizam. Trikster barata cinizmom, igra se njime. Putinu i njemu sličnim političkim figurama uspjelo je objediniti mračni državni cinizam s triksterskom zaigranošću i privlačnošću takve figure. Ali, nažalost, ono što danas uočavamo u Rusiji govori o tome da je trikster dobar samo onda kada se nalazi u kontrakulturnoj poziciji, u poziciji protiv vlasti. Kada trikster postane vlast, pretvara se u diktatora. Zato se gradi na transgresiji, na presijecanju granica, i stvara dijalektiku vlasti i slobode.

Umjetnost riječi: Koje su karakteristike, glavni kriteriji za određenje trikstera?

Mark Lipoveckij: Naveo bih niz kriterija, koje možemo svesti na četiri osnovna: trikster je uvijek ambivalentan, transgresivan, liminalan i uvijek radi sa smijehom.

Ako trikster nije smiješan ili ne nasmijava, onda je riječ samo o upotrebi nekih elemenata triksterstva, ali u drugom kontekstu. Potom se "kućice" dopunjuju drugim obilježjima. Znače, izvršnim su mi se pokazala predavanja studentima. Treću godinu zaredom držim kolegij o triksterstvu. Predajem o triksteru kao univerzalnoj kategoriji, jer je triksterstvo univerzalni model koji posvuda funkcionira. Dugo me vremena mučio Münchhausen. Kamo s njim? On je transgresivan, ambivalentan, on je liminalan (cijelo je vrijeme izvan svoje pozicije pruskog aristokrata, tuđinac) i uvijek radi s intelektualnim formama. On je svojevrсни klaun u odnosu prema prosvjetiteljstvu. Važan je bio za Istočnu Europu i u istočnom ga svijetu poznaju mnogo bolje nego u njemačkom, što bi se očekivalo. Mi smo u Rusiji svojedobno gledali mnoštvo animiranih filmova, a ovdje me u Americi studenti pitaju tko je uopće Münchhausen?

Umjetnost riječi: Na koji način označiti granice triksterskog diskursa u kulturi 20. i 21. stoljeća? Tim pitanjem završavate svoj članak o triksteru kao tropu. Neki istraživači pišu da je suvremena književnost lišena junaka, da se može govoriti samo o liku, jer u liku nema ničega junačkog. Kao da se suvremeni književni junak još nije rodio. Što mislite o tome?

88

Mark Lipoveckij: Imam vrlo negativan stav prema potrazi za pozitivnim junakom. To je ostatak socijalizma. Postoje značajni suvremeni književni tekstovi u kojima figurira trikster. Najzanimljivije što se događa u postsovjetskoj književnosti jest njegova historizacija. Trikster se kao junak smještao u različite povijesne sredine. Kod Akunina postoji niz romana u kojima ulogu imaju triksterski junaci, počevši od *Pikova dečka (Pikovyj valet)* iz serije o Ćerastu Fandorinu, ali i u drugima. Zatim kod Bykova, kod Vladimira Šarova. U Šarovljevu posljednjem romanu *Carstvo Agamemnona*, pravom "carstvu Antikrista", pojavljuje se trikster kao katakombni svećenik koji luta od progonstva u logor i obrnuto, dok je prije toga bio samozvanac, zatim nadahnuti doušnik koji je cinkao sve svoje poznanike vlasti. Taj je junak imao teoriju: što se više pravednika i mučenika nađe s one strane života, tim prije će dobro pobijediti. Bila je to njegova metoda spasenja. Vrlo neočekivano razjašnjenje karaktera trikстера, koje, kao što vidimo, može biti veoma zanimljivo. S druge strane, trikster postaje masovni junak, ali ne u književnosti, nego u kulturi. Sjetimo se samo nekoliko sjajnih serijala, poput *Kućnog pritvora (Domašnij arest)*, *Posljednjeg ministra (Poslednij ministr)* ili, primjerice, blistave prerade *Mrtvih duša* u režiji Grigorija Konstantinopol'skog, gdje je sve preneseno u suvremenost u kojoj Čičikov postaje agent FSB-a.

Glavno obilježje svih nabrojanih djela jest to što dolazi do totalne triksterizacije društva. Svi žele biti trikster, jer biti trikster znak je društvenog uspjeha.

Pretvaranje trikstera u figuru vlasti znači njegovo pretvaranje u figuru diktatora. Razdjelnica prolazi po liniji uspjeha. Zato ih možemo podijeliti na uspješne i neuspješne trikstere. To je poput neke vrste aberacije, poput teleta s dvjema glavama, mutacija. Govorimo o svojevrsnom društvenom simptomu. Valja reći da je taj triksterski put prvi dijagnosticirao Viktor Pelevin. Njegov roman *Generation "IT"*, objavljen 1999. godine, pokazao je sve. Ondje triksteri nisu samo ljudi, nego sve – televizija i politika. Oko te se figure oblikovao cijeli *mainstream*.

Umjetnost riječi: Koliko je sâm autor trikster? Nerijetko čitamo da je glavni junak suvremene književnosti sâm autor. Barthes nas je učio o smrti autora, a sada se autor ponovno vraća i postaje glavni junak suvremene književnosti, napose u autofikciji. Dobar je primjer Venička Erofeev...

Mark Lipoveckij: Htio bih napomenuti da je Barthes imao na umu da autor nema vlastite riječi, jer operira s tuđim riječima. On je samo kombinator, džokej različitih glasova koji iščezava u tekstu. Ali figura autora nikamo nije nestala. Pritom je i status samoga Barthesa, kao i status Foucaulta ili Derridaa, status *rock-zvijezde*. A što se tiče autofikcije, dobro ste spomenuli Veničku Erofeeva. On jest autor i nije autor. U prozi Sergeja Dovatova figurira lik koji je vrlo sličan autoru, ali ipak ne u potpunosti. I dalje vidimo kako se razvija čitav žanr autofikcije, kada, uvjetno govoreći, autorsko pismo postaje najvažnija forma velikih kulturnih i filozofskih uopćavanja, od Aleksandra Genisa do Marije Stepanove, autorice romana *Sjećanju sjećanja*, ili Oksane Vasjakine, autorice autobiografskog romana *Rana*. Ovdje je važno spomenuti i Polinu Barskovu koja također piše prozu nalik na autofikciju i pritom se još koristi povijesno-kulturnim materijalom kao nadopunom. Sve to nadograđuje figuru autora te ju čini odgovornom za glasove koji nisu njezini. Autor se pojavljuje poput prijenosnika mnogih glasova koji odjekuju u kulturi i društvu, barata dokumentima, književnim djelima, memoarima, pismima. Funkcija autora doista privlači i u vrijeme rata, katastrofe, kada je vrlo važan glas autoriteta. U istočnoslavenskim kulturama takva uloga pripada piscu. Stoga čujemo brojne glasove i zahvalni smo piscima koji na svoj način govore o svim aktualnim temama. To čine upravo spomenuti Akunin, Bykov, Stepanova, Genis, Gluhovskij i drugi. Istodobno se na književnom polju odvija pravi pjesnički bum. Mnoštvo raznolikih pjesničkih iskaza. Nije to iskazivanje konkretnog čovjeka s konkretnom biografijom. Pjesme su oblik izlaska izvan granica biografskog "ja".

Umjetnost riječi: Ako smo u 19. stoljeću govorili o "malom čovjeku", zatim o "suvišnom čovjeku", možemo li u suvremenoj književnosti govoriti o triksteru? Trikster je prevarant, lukavac. Odgovara li takav junak našem vremenu?

Mark Lipoveckij: U književnosti ne vidim puno trikstera. Ali u kulturi da, i to u popularnoj kulturi. I u prijeratnoj također. Rat je sve jako promijenio. Čini mi se, a tu naglašavam da je to samo moj hipotetični sud, kako dolazi do povratka tradicionalnom junaku koji se osjeća kao žrtva povijesnih okolnosti. On traži mogućnost da vrati barem nekakvu kontrolu nad svojim životom. To stanje lebdi u zraku. Bojim se da je figura trikstera kompromitirana onim što se upravo događa.